

עלייתו ונפילתו של הספרדי הגא

ניצה בן-ארי

מכאן, כתב-עת לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית, כרך ו', דצמבר 2005, חורף תשס"ו, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב וכתר הוצאה לאור, עמ' 106-124

מאמר זה יתאר את השתלשלותו של דגם ספרותי מן המאה ה-19 ועד לאמצע המאה ה-20 ותפקידו בעיצוב גיבורים ודימויים אשר שימשו תשתית ליצירת זהות יהודית ולאומית חדשה. תחילה אתאר איך הוא צמח ברומן הפופולארי שנכתב בגרמניה, בגרמנית, לקהל קוראים יהודי-גרמני, במסגרת ספרות "נמוכה" שנרתמה בעקבות הספרות הפובליציסטית וההיסטוריוגרפית ה"גבוהה" יותר למאמץ האידיאולוגי של יצירת דמות יהודי חדש. דמות זו תהווה בסיס לדגם "העברי החדש", שנוצר מעט מאוחר יותר במזרח אירופה, הפעם לצרכים לאומיים במובהק, נדד לארץ והיווה תשתית לדגם הצבר, שנוצר בארץ-ישראל לפני ואחרי קום המדינה, כאשר בכל גלגול שלו יש דחייה של דימוי סטריאוטיפי של היהודי הגלותי ואימוץ אשכול רומנטי אחר של "אי-גלותיות" זקופה. אראה אילו שינויים חלו בדגם לרגל המפגש עם ה"הגשמה" ולנוכח שינוי בצרכים האידיאולוגיים; איך תחילה יכול היה להתפתח לכיוון "הפרא האציל", כל עוד שמר על גוון חיובי בזכות הניגוד שלו ל"גלותי", ואיך הלך וקיבל גוון שלילי בעת המפגש במציאות בין תרבות הצבר המתגבשת ותרבות הספרדי "הישן" והעולה החדש המזרחי.¹

ההתחלה: הרומן ההיסטורי היהודי-הגרמני מן המאה ה-19

כידוע, בתחילת המאה ה-19, בד בבד עם המלחמה לשוויון זכויות, החל בקרב יהודי גרמניה המאבק לשיפור או לשינוי תדמית היהודי והיהדות. המאבק התנהל כמובן כלפי חוץ, כחלק מתהליך האמנציפציה, במאמץ להפריך דעות קדומות של גויים נגד היהודים והיהדות, אבל לא פחות מכך גם כלפי פנים, במאמץ לעצב דימוי עצמי חדש, שנתפס כנחוץ ואף בלתי נמנע. בקרב דור שני זה של משכילים יהודיים שהחל לעצב רפורמה במסורת היהודית, יצירת תדמית חדשה של יהודי חייבה, קודם כול, ניתוק מכבלי הגטו.² אבל בכך לא היה די. לאחריו התבקשה יצירתו של דגם יהודי חדש. ביצירת הדגם הזה

¹ נוכח היריעה ההיסטורית הרחבה וקוצר היריעה הכתובה יצטרך המאמר להסתפק בשרטוט קווים כלליים בלבד. ספרי רומן עם העבר מ-1997 עוסק בהרחבה בחלק מן הנושאים הנידונים כאן; בחלקם האחרון עוסק בהרחבה ספרי הבא, דיכוי הארטיקה: צנורה וצנורה-עצמית בספרות העברית 1930-1980 שייצא לאור בהוצאת אוניברסיטת תל-אביב.
² וראו למשל:

Schorsch, Ismar, 1994. From Text to Context: The Turn to History in Modern Judaism. (New England, Hannover and London: Brandeis University Press). Katz, Jakob 1973. Out of the Ghetto. (Harvard University Press).

עסקה קבוצה לא גדולה של רבנים ומנהיגי קהילות משני הזרמים העיקריים ביהדות גרמניה, בהתלהבות גדולה ולא אחת מתוך קונפליקטים עזים. שני שמות בולטים במיוחד, ד"ר מאיר מרקוס להמן ממיינץ, עורך כתב העת האיזראליט, *Der Israelit* ממנהיגי הקהילה הניאו-אורתודוקסית, וד"ר לודוויג פיליפסון ממאגדבורג, עורך כתב העת העיתון הכללי של היהדות *A.Z.J.* אולם היו גם אישים בולטים פחות, כמו ד"ר פבוס פיליפסון, אחיו של לודוויג ועוזרו הנאמן; ד"ר יצחק אשר פרנקולם, שקיבל עוד ב 1817- תואר דוקטור מאוניברסיטת לייפציג והיה מנהל בית-ספר יהודי בברסלאו ולאחר מכן בקניגסברג, ואשר עוד בשנות העשרים של המאה ביקש להנהיג בקניגסברג טקסי קונפירמציה לבנים ולבנות ולהטיף בבית הכנסת המקומי, או הרמן רקנדורף, מזרחן בעל שם ומתרגם הקוראן לעברית.

אותם אישים שעיצבו את התרבות החדשה כתבו ספרות היסטוריוגרפית "גבוהה" וספרות פובליציסטית ענפה, אך למרבה הפלא הכירו עד מהרה בערכה האמוציונאלי הרב ובתפוצתה הרחבה של הספרות הפופולארית, ולא רק שלא בחלו להשתמש בה אלא אף כתבו עשרות רומנים וסיפורים היסטוריים, בגרמנית, בעיקר לבני הנעורים. רומנים וסיפורים אלה התפרסמו תחילה בהמשכים בכתבי-העת המרכזיים, ובדרך זו אף הגיעו למזרח אירופה, שם היה קהל-קוראים נרחב לכתבי-עת כמו האיזראליט וה-*AZJ*. במזרח אירופה זכו הסיפורים ההיסטוריים להצלחה גדולה ביותר, תורגמו/עובדו לעברית ומילאו תפקיד חשוב בתחייה הלאומית שהחלה שם. הסיפורים עצמם, חיקוייהם ועיבודיהם שימשו בסיס לספרות שנכתבה בארץ ישראל, ואחדים מהם, כמו הרומן רבי עקיבא ללהמן, עדיין מתפרסמים במגזרים מסוימים בארץ.³

כשדנים ברומן פופולארי בראשית המאה ה-19 יש לזכור כי מדובר באימוץ ז'אנר חדש, כלומר במידה מסוימת על יצירת יש מאין במידה מסוימת, ויותר מכך - אימוץ ז'אנר שנוי במחלוקת בתרבות היהודית. הרומן, אותו ז'אנר "בורגני", יליד שלהי המאה ה-18, שהגיע לשיא פריחתו במאה ה-19, לא התקבל כמובן-מאליו בספרות היהודית-הגרמנית שהחלה להתפתח בגרמניה במקביל ליציאה מן הגטו וללימוד הגרמנית. בעיני דור שני ושלישי להשכלה עדיין נחשב הרומן ככתיבה נחותה, לעומת הדרמה, השירה או המשל ה"ראויים". רומן פופולארי למשפחה, בעיקר לנשים ולילדים, נחשב לז'אנר קלוקל ומשחית בתרבות משכילית-מעיקרה זו. רק בתום השליש הראשון של המאה, כשהרומן ההיסטורי נוסח וולטר סקוט הפך ללהיט באירופה כולה, ובגרמניה בפרט, ובדחיפות רבה יותר לקראת אמצע המאה, כאשר הרומן הגרמני גויס במסגרת הקולטור-קאמף של ביסמרק לעיצוב לאומיות גרמנית, הבינו גם המחנכים ומנהיגי הקהילה היהודים את

³ למשל ליהמן, ד"ר מ. 1976 [1881]. רבי עקיבא. ספור היסטורי מעובד לבני הנעורים ע"י פ. הילפרן. (תל-אביב: ש' שרברק).

חשיבותו של הכלי החדש הזה. למרות זאת, הז'אנר היה כה שנוי במחלוקת עד כי הכותבים עדיין ראו צורך להצדיק את השימוש בו במונחים "משכילים" דידקטיים, חינוכיים ומלמדים כאחד: למשל כהמשך ישיר לביוגרפיה, ז'אנר חינוכי חביב על המשכילים, וכמכשיר לימוד תולדות העם היהודי. למעשה, הם ניצלו את הרומן ההיסטורי ואת החירות שהוא העניק להם בשכתוב ההיסטוריה לצורך אקטיביזציה של ההיסטוריה, ובדלת האחורית הם החדירו באמצעותו שינויים אידיאולוגיים שחששו להכניס בדרך ישירה יותר, בכתיבתם הפובליציסטית.⁴

כיוון שהלאומיות הגרמנית ההולכת ומתהווה נדרשה יותר ויותר לתכנים גרמניים שדחו את היהודים מתוכם, ואף לא אחד מדגמי הגיבורים שהשתמשה בהם לא היה יכול להיות מושא הזדהות ליהודים, פנתה קבוצה של מעצבי התרבות החדשה לחפש נושאים וגיבורים במאגר ההיסטוריה היהודית. גיבוי לכך קיבלו מתורתו של הפילוסוף הרדר, שסיפקה לגיטימציה למסורות ומיתוסים של עמים עתיקים. אלא שגם גוף קנוני קיים של היסטוריוגרפיה יהודית לא היה בנמצא בעצם, משום שכידוע, רק בראשית המאה, עם הקמת "החוג המדעי" של "חכמת ישראל" (1816 - 1817) ולאחריו "האגודה לתרבות ולמדע של היהודים" (1819) החלה להיכתב היסטוריוגרפיה יהודית שיטתית מודרנית.⁵ מיד בעקבותיה באו טקסטים פסבדו-היסטוריוגרפיים, דוגמת הרומן/מחקר של פבוס פיליפסון על האנוסים, ואתם, בקצב גובר והולך, רומנים היסטוריים יהודיים בגרמנית. ראוי אולי לציין, כי גם ההיסטוריוגרפיה הגרמנית שנכתבה במאה ה-19 נכתבה לא אחת בסגנון סיפורי ורווי רגשות, על כן הגבול בין היסטוריוגרפיה ובין רומנים היסטוריים, בעיקר אלה שכיכבו בהם דמויות היסטוריות, היה מטושטש למדי מבחינה סגנונית. פופולריזציה של ההיסטוריה הפכה להיות להיט בקהל הקוראים הגרמני הלא-יהודי בעיקר לקראת אמצע המאה, כאשר המאמץ לאיחוד גרמניה נכנס להילוך גבוה. סביב שני התאריכים המרכזיים שבו, איחוד גרמניה ב-1869 וכינון הרייך ב-1871, נכתבו מאות סיפורים היסטוריים "מלומדים", אשר "תיעדו" פרקים הרואיים מן העבר ונתנו לגיטימציה לאידיאולוגיה שבבסיס המאמץ המפורש והמודע לאיחוד גרמניה. לדברי חוקר הרומן ההיסטורי הגרמני אגרט,⁶ חמישים אחוז מן הרומנים שיצאו במחצית המאה ה-19 בגרמנית היו רומנים היסטוריים. בין השנים 1850 ו-1875 הוא מונה 513 רומנים היסטוריים, המהווים כשני שלישי מן הרומנים ההיסטוריים, 816 במספר,

⁴ לנושא הצגת הדגם כביוגרפיה או כמכשיר לימוד היסטוריה ראה **פינר שמואל 1995: השכלה והיסטוריה: תולדותיה של הכרת עבר יהודית מודרנית, ירושלים: מרכז זלמן שזר**; ולנושא האקטיביזציה של ההיסטוריה, פינר 1984, "היסטוריה" ו"דימויים היסטוריים" בהשכלה היהודית (1820-1782). עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך בחוג להיסטוריה של עם ישראל. (ירושלים: האוניברסיטה העברית), עמ' 150.
⁵ מיכאל, ראובן 1993. הכתיבה ההיסטורית היהודית: מהרנסנס עד העת החדשה. (ירושלים: מוסד ביאליק). 188-245.

⁶ Eggert 1971, Eggert, Hartmut 1971. *Studien zur Wirkungsgeschichte des deutschen Romans 1850-1875*. (Frankfurt/M: Klostermann), 27, 207.

שנכתבו בגרמניה במחצית השנייה של המאה ה-19. הצלחות חסרות תקדים היו לרומנים כמו אקהארד לויקטור פון שפל (Victor von Scheffel, *Ekkehard*) מ-1855, סיפור על נזיר גרמני מן המאה העשירית, או האבות לגוסטב פרייטאג (Gustave Freitag, *Die Ahnen*) שיצא בשישה כרכים בין 1872 ו-1880. הצלחה עצומה היתה גם לכמאתיים רומנים היסטוריים שכתבה הסופרת הפורה ביותר, לואיזה מילבאך (Luise Mühlbach), שבין 1853 ו-1854 - תיארה בשלושה-עשר כרכים את חצרו של פרידריך הגדול, למשל, במסגרת המאמץ להפוך את הקיסר הפרוסי לקיסר כלל-גרמני.

כאמור, ליהודי גרמניה, שביקשו לקחת חלק בתהליך, לא היה מקום ואף לא מושא להזדהות בכתיבה זו, אך הצלחת הרומן ההיסטורי ככלי לעיצוב אידיאולוגיה לא חמקה מעיניהם. לא חמקה מעיניהם גם העובדה שהנוער היהודי, שכבר חונך בבתי-ספר גרמניים, חשוף לספרות זו ול"סכנותיה", וראוי שיהיה לו תחליף נאות בספרות יהודית-גרמנית; זוהי אזהרה שמביע הרב כהן, החושש מתחרות עם התרבות הגרמנית, בכתב-העת של אברהם גייגר כתב-עת מדעי לתיאולוגיה יהודית *Wissenschaftliche Zeitschriften für Jüdische Theologie* משנת 1939.⁷ ואכן, למן הרומנים ההיסטוריים היהודים-גרמנים הראשונים, שנכתבו בידי סופרים כאויגן ריספרט או פבוס פיליפסון בשנות השלושים-ארבעים של המאה ועד שנות השמונים כתבה קבוצה קטנה של סופרים/רבנים/מנהיגי קהילה עשרות סיפורים ורומנים היסטוריים לבני הנעורים ולכל המשפחה. מרקוס (מאיר) להמן כתב בעצמו כ-18 רומנים היסטוריים ועוד סיפורים רבים; לודוויג פיליפסון כתב 24 רומנים כאלה ועוד סיפורים רבים אחרים; הרמן רקנדורף כתב סאגה בת 22 פרקים בחמישה כרכים, המשתרעת על פני 2,300 שנה, מעין היסטוריה פופולארית של העם היהודי מאז חורבן בית ראשון.⁸

שני גורמים נוספים הפכו את יצירת גיבור/ה יהודי חדש לצו השעה. דמות היהודי הגלותי קיבלה ביטוי גשמי מחודש עם הופעת ה"אוסט-יודן" בארצות דוברות גרמנית, בעקבות גלים הולכים וגוברים של פוגרומים במזרח אירופה. יהודי גרמניה הביטו בתערובת של חלחלה וזלזול ב"אחיהם" מן המזרח וחרדו לרושם שאלה עלולים להשאיר בסביבה הנוצרית. סיפורים על יהודים בהווה, על פוגרומים ותלאות ועל המאבק לצאת מהגטו עוררו אף הם מורת-רוח בקרב הגורמים שביקשו לשנות את התדמית היהודית המקובלת. סיפורים כאלה, שנכתבו בגרמנית על ידי סופרים פופולאריים כמו ליאופולד קומפרט (Leopold Kompert) ואהרן ברנשטיין, ואשר התחבבו דווקא בגלל האלמנט הקריקטורי שבהם על הקוראים היהודים המתבוללים או אף על הקוראים הגרמנים הלא-

⁷ מצוטט אצל Shedletsky, Itta 1986. *Literaturdiskussion und Belletristik in den jüdischen Zeitschriften in Deutschland 1837-1918*. (Jerusalem: Hebrew University), 95-6. וראה דיון אצל Katz 1973, 166.

⁸ לפירוט על סיפוריו של להמן ראה בן-ארי, ניצה 1997. רומן עם העבר. הרומן ההיסטורי היהודי-הגרמני מן המאה ה-19 ויצירתה של ספרות לאומית. (תל-אביב: דביר וירושלים: מכון ליאו בק), 63; פירוט על סיפוריו של פיליפסון ראה שם, 109-110 ועל ספרו של רקנדורף ראה שם, 140-186.

יהודים, נחשבו בעיני מעצבי התדמית החדשה כזרם של מים עכורים המסכן את התדמית החדשה שהם מנסים לעצב לעצמם. כך תוקף אותם פיליפסון בכתב העת שלו ב- 1859 בטענה שהם "מוזילים" את דמות היהודי והיהדות [תרגום שלי]:⁹

בכך הצליחו קומפרט וברנשטיין בעבודותיהם הראשונות. מאז נעשה קל ביותר לשלוף את הטיפוסים הטובים והמיוחדים ביותר מן הרבנים היהודיים ולהעמיד אותם על הבמה. אבל דווקא מן תופעות המוזרות האלה נקעה נפשנו; [...] הדבר הפך לקריקטורה. יהא זה נזק גדול אם הספרות היפה היהודית תלך בשני כיוונים אלה, של תיאורי זוועה ברדיפות מימי הביניים ושל תאור מאפייני הגטו. [...] קהל הקוראים כבר עייף הן מסצנות הדמים והן מה"באבעס" וה"רעבעס". אחרת יגיע הרגע שבו הנוער יחוש רק בוז לספרות היהודית, ואז יקיץ הקץ על הספרות.

רפרטואר גיבורים היסטוריים

איך יוצרים או מחיים אינוונטר ספרותי של גיבורים, פנתיאון של גיבורי האומה שיתאים לצרכיה של יהדות גרמניה? מה היו אופציות השאילה שעמדו בפני הכותבים? מסתבר שמסיבות אידיאולוגיות שונות, אופציות רבות, שנראות לכאורה זמינות, היו למעשה בעייתיות.

א. גיבורי התנ"ך, גיבורים עבריים החיים על אדמתם בארץ-ישראל כל הזרמים היהודים-גרמניים, האורתודוקסים והליברליים כאחד, חששו מטיפול בלטרסטי חילוני בתנ"ך. יתר על כן, כיוון שהזרם הרפורמי ביהדות גרמניה שלל את ההגשמה הלאומית של שיבת ציון וביקש להשאיר את ירושלים ואת המשיח כמושג שבלב,¹⁰ גיבורים ישראלים גאים על אדמתם בתקופת השופטים, למשל, או בתקופת בית ראשון היו אופציה לא מקובלת. בל נשכח, שיהודי גרמניה ראו את עצמם נאלצים שוב ושוב להפריך את ההאשמה שהם מהווים "אומה בתוך אומה".¹¹ יתרה מזו, אצל יהודי גרמניה התעורר צורך אידיאולוגי להצדיק את הקיום בגולה, צורך שכתובה פובליציסטית מפורשת עליו היתה בעייתית ביותר. ניתן היה לעשות זאת באמצעות קודים מסוימים בכתובה הפופולארית, שהקוראים ידעו היטב לפענח. כך, בספרו **ציפורי** **דומא** מ- 1866 בחר לודוויג פיליפסון, למשל, בגיבור בשם פטריקה, מנהיג המרד האחרון בציפורי במאה ה- 4 לספירה, ממש עם חורבנה הסופי של ארץ ישראל, כדי לסגור את פרק המולדת הישנה ולפתוח פתח לחיים חדשים בגולה, במולדת החדשה.¹²

⁹ מצוטט אצל Shedletsky 1987, 115, וראה בהרחבה בן-ארי 1997, 45.
¹⁰ מאיר, מיכאל 1989. *בין מסורת לקדמה: תולדות תנועת הרפורמה ביהדות*. (ירושלים: מרכז זלמן שזר), 77; לביטויי התופעה ברומן ההיסטורי ראה בן-ארי 1997, 93.

¹¹ ראה Katz 1973, 129-149, 201 וכן וסרמן, הנרי 1979, *יהודים, בורגנות ו"חברה בורגנית" בעידן ליברלי בגרמניה (1840-1880)*. (ירושלים: האוניברסיטה העברית), 34-55.
¹² (Philippson, Ludwig 1866. *Sepphoris und Rom*. (Berlin: Gerschel

ב. גיבורים מימי הביניים

במחצית המאה שאב הרומן ההיסטורי-הגרמני מימי-הביניים המפוארים הצדקה היסטורית לאיחוד העם הגרמני המפורד סביב אלמנטים גרמניים. ליהודי גרמניה, לעומת זאת, גיבורים מתקופות שונות בימי הביניים היו בעייתיים, מפני שימי הביניים החשוכים היו תקופה שיהודי גרמניה לא ראו בה מקור גאווה. תקופות של פרעות ושל פוגרומים, שלודוויג פיליפסון מתייחס אליהן בחלחלה, לא המחישו את האפשרויות החדשות שפתחה תקופת ההשכלה, והיו עלולות להשליך להווה ואף לעורר כלבים ישנים מרבעם.

ג. גיבורים נוסח הספרות הפילושמית

ומה בדבר אופציית השאילה מן הספרות האנגלית הפילושמית, טנקרד, אלרואי, ומאוחר יותר דניאל דירונדה? גיבורים נוסח הרומן ההיסטורי האנגלי של דיזרעאלי או של ג'ורג' אליוט זכו לפופולאריות רבה באנגליה ובאירופה, הן בקהל הקוראים היהודי והן בקרב הקוראים הלא-יהודיים. הם תורגמו לגרמנית, אך לא התקבלו על דעת יהודי גרמניה, בגלל הפתרון הלאומי הטריטוריאלי שהציעו למה שכונה אז בתמימות 'הבעיה היהודית', פתרון בארץ ישראל ובירושלים.¹³ זאת המסקנה שמגיע אליה דוד אלרואי של דיזרעאלי ברטוריקה משיחית שלא יכלה להתקבל בשום אופן:¹⁴

אתה שואל אותי מה אני מבקש; תשובתי היא קיום לאומי, שאין לנו. אתה שואל אותי מה אני מבקש; את הארץ המובטחת. אתה שואל אותי מה אני מבקש; תשובתי היא, ירושלים, המקדש, כל מה שאבד לנו, כל מה שנכספנו אליו, כל מה שהשתוקקנו אליו, כל מה שלחמנו בעבורו, ארצנו היפהפייה, אמונתנו הקדושה, מנהגינו הפשוטים ומסורתנו העתיקה.

ד. גיבורים לא יהודים

גיבורים נוצרים או לא-יהודים שאולים מן המערכות הספרותיות סביבם גם הם לא התקבלו על דעתם של הסופרים. בעיניהם זו היתה, אולי, האופציה המסוכנת מכולן, ולמרבה הדאבה היא לא היתה בגדר אפשרות מנותקת מן המציאות: אחת הסכנות המאיימות ביותר בתהליך האמנציפציה היתה ההתבוללות, ונישואים מעורבים המובילים

¹³ ראה ורסס, שמואל 1980. "דניאל דירונדה" בעיתונות ובספרות העברית. "מולד, ח', 39 - 40, 176 - 188.

¹⁴ תרגום שלי. התרגום המצוי בעברית אינו מדויק וואילו כאן כל מלה חשובה. ראה דיזרעאלי, בנימין (לורד ביקונספילד) 1924. דוד אלרואי: ספור היסטורי מתקופת הגאונים. תרגום א. רוט. (ורשה: ברקאי), 108.

ובמקור: 162 [1833] *Alroy*. (London: Davis), 1927 [1833] Disraeli, Benjamin.

לשמד החלו להוות איום עוד בדורו של משה מנדלסון, שבנותיו המירו את דתן. בכתבי העת נדחו אופציות ספרותיות כאלה מכול וכול. אפילו בשלהי המאה, ב-1883 תקף פיליפסון חריפות בביטאנו את הסופר המומר גיאורג אברס, שבספרו *מילה* (Ein Wort) תיאר סיפור אהבה ובו יהודי פורטוגלי אציל בשם קוסטא נושא אישה נוצרייה, ובני הזוג מגדלים בת ברוח שתי הדתות.¹⁵ גם הרמן רקנדורף, שהציע אופציה ברוח הרפורמה הקיצונית הזו בסאגה שלו על בית דוד *Geheimnisse der Juden* מסתרי היהודים מ-¹⁶ 1865 נתקל בהתנגדות והואשם על ידי מעבדו/מתרגמו לעברית א"ש פרידברג במיסיונריות: "כי [...] רוב סיפוריו [...] הנם גם לזרא באפי מפני ריח המסיון הנודף מהם".¹⁷ רפרטואר הפתרונות הנרטיביים לסיפורי אהבה מעורבים כאלה כלל שתי צורות: או שהסיפור הסתיים בגילוי שהגיבור/ה הוא או היא בעצם יהודי בלא ידיעתו, נוסח דניאל דירונדה לג'ורג' אליוט,¹⁸ או באסון ובמוות נוסח גיבורי מצודת יורק לאויגן ריספרט (להלן).

מסתבר אפוא שאחת האופציות היותר "בטוחות" היתה זו של היהודי הספרדי מתור הזהב בספרד המוסלמית, ולאחריו האנוסים מתקופת האינקוויזיציה.

דגם היהודי הספרדי: מקורה של ההעדפה

הפנייה לספרד היתה טבעית לחלוטין ליהודי גרמניה במאה ה-19. יהדות ספרד בתור הזהב היתה מופת לאזרחים שווי זכויות, החיים בשילוב עם סביבתם, אנשים גאים, שרים ושועים, המפרים את המדינה ומופרים על ידה.¹⁹ חומרים היסטוריים על התקופה יכלו כותבי הרומנים ההיסטוריים לשאוב ממאגר של ספרות היסטוריוגרפית שנכתבה בנושא, ובאהדה רבה, וכן מדגמים ששימשו ברומנים יהודיים ולא יהודיים שנכתבו באירופה בתקופה. כך, למשל, דמות היהודיה הספרדייה היפהפייה רבקה, ברומן אייבנהו לוולטר סקוט, או היהודיות הנחשקות, כהות השיער והעין, מסיפוריו של ליאופולד זאכר-מאזוך.²⁰

¹⁵ בן-ארי 1997, 168.

¹⁶ במקור: Reckendorf, Hermann 1856-7. *Die Geheimnisse der Juden* I-V. (Leipzig: Gerhard).

¹⁷ על התקפות על גיאורג אברס ראה Horch, Hans Otto 1985. *Auf der Suche nach der jüdischen Erzählliteratur: Die Literaturkritik der "Allgemeinen Zeitung des Judentums" (1837-1922)*. (Frankfurt: Peter Lang), 117.

על נישואים מעורבים ראה ברויאר, מרדכי 1990. *עדה ודיוקנה: אורתודוקסיה יהודית ברייך הגרמני*. (ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל), 221; מצוטט אצל בן-ארי 1997, 193. כמו כן ראה דיון בנושא *זכרונות לבית דוד* לפרידברג, אצל בן-ארי, שם, 189-242. תרגומו/עיבודו של פרידברג מופיע בגרסאות שונות, למשל: פריעדבערג, א"ש תרנ"ג 1893, *זכרונות לבית דוד: קובץ ספורים מדברי ימי ישראל בעקבות הערמאן רעקענדארף*. (וורשא: אחיאסף); פרידברג, אברהם שלום 1958 [1893]. *זכרונות לבית דוד: ספורים מדברי ימי ישראל*. (תל-אביב: מסדה).

¹⁸ במקור: Eliot, George 1967 [1887]. *Daniel Deronda*. (London: Penguin).

¹⁹ Schorsch 1994, 71-92.

²⁰ ראה בן-ארי 1997, 143. לסיפוריו של זאכר-מאזוך 1892 Sacher-Masoch, Leopold *Jüdisches Leben auf Wort und Bild*. (Mannheim: Bebsheimer).

עליונותם של היהודים הספרדיים על היהודים האשכנזיים, שנבעה מן הפתיחות הרבה של יהודי ספרד לעולם האינטלקטואלי שמסביב, היתה סטריאוטיפ מקובל על יהודי גרמניה, והזרמים הליברליים שבהם אף אימצו את נוסח התפילה הספרדי ועיצבו את בתי הכנסת הרפורמיים שלהם בנוסח בתי הכנסת בספרד.²¹ ההיסטוריון אדוארד גאנס, שניהל מאבק עיקש לקבל מישרה באוניברסיטה של ברלין, ולבסוף נאלץ להתפטר, פרסם קול קורא אל מיניסטרוני הפנים, ובו טען שיהודי ספרד מפריכים את הסברה שבגלל דתם היהודים אינם יכולים להשתלב בחברה כאזרחים לכל דבר. כמוהו סבר גם ההיסטוריון מרקוס יוסט. יוסט אף תלה את הסיבה לעליונותם של היהודים הספרדיים על פני האשכנזים בכך שמן האחרונים נשללה תחושת החופש הרוחני והגאוה שהם תשתית הכרחית להתפתחות.²²

השקפה זו באה לידי ביטוי בכל הכתבים הפסבדו-היסטוריוגרפיים שלפני המאה ה-19, אשר בכולם הודגשה העובדה שיהודי ספרד המוסלמית היו צאצאי בית דוד, כלומר מגזע המלוכה ומאצילי ירושלים. כך בחיבור *סדר הקבלה* של אברהם בן דאוד מן המאה ה-12, כך בספר *יוחסין* לאברהם זכות מן המאה ה-16, כך בשלשלת *הקבלה* לגדליה אבן יחיא, גם הוא מן המאה ה-16, המתגאה כבר בפתיחה לספר בשושלת היוחסין של משפחתו.²³ גם אצל המשכילים היהודים בני המאה ה-18 ניכרת החיבה היתרה ליהודי ספרד. הביוגרפיות הראשונות שנכתבו במאסף היו של דון יצחק אברבנאל, משה רפאל די אגילר והרמב"ם. משכילים כמו לצרוס בנדוד, שאול אשר ודוד פרידלנדר קיבלו כהנחת יסוד בלתי מעורערת את העובדה שיש פגמים מהותיים ביהדות האשכנזית ורק חיפשו את הסיבות או ההצדקות ההיסטוריות לכך.²⁴ באופן סמלי, גם המאמר ההיסטוריוגרפי הראשון שהתפרסם במאסף היה בנושא יהדות ספרד. ראשוני ההיסטוריוגרפיה המודרנית מ"האגודה לתרבות ולמדע" תלו את הסיבות מצד אחד ב"רביניזם", שיצר שעבוד רוחני לרבנים ולתלמוד, ומצד אחר בשעבוד הפיסי בגלות, והקפידו להפריד בין המונח "יהודים" למונח "ישראלים" (אצל יוסט) ו"עברים" (אצל צונץ). אפילו ההיסטוריון גרץ, שניתק מעמדתם האידאולוגית של אנשי "חכמת ישראל", קיבל את יתרוןם של היהודים הספרדיים כעובדה,²⁵ ודיבר על תור הזהב כעל תקופה שבה "תורת סיני...הוארה באור ההכרה הפילוסופית".

הדגם: מופת "הספרדיות" מול "האחר"

²¹ מאיר 1989, 21.

²² מיכאל 1993, 241.

²³ שם, 17, 40, 63.

²⁴ שם, 107 – 140.

²⁵ שם, 320.

להדגמת עיצוב מופת הספרדיות אשתמש בשני רומנים מרכזיים שנכתבו במקורם בגרמנית ונועדו לקהל קוראים יהודי-גרמני, אף כי יש לכך מספר רב של דוגמאות בספרות ההיסטורית הפופולארית שנכתבה במאה ה-19.

א. גיבורי מצודת יורק לאויגן ריספרט²⁶

הרומן גיבורי מצודת יורק נכתב בידי אויגן ריספרט (ששמו האמיתי היה ד"ר יצחק אשר פרנקולם) ופורסם לראשונה בגרמנית בהמשכים ב-1834 בשם בעל צלצול מדעי: היהודים ונושאי הצלב באנגליה בימי ריצ'רד לב הארי *Die Juden und die Kreuzfahrer in England unter Richard Loewenherz*. הרומן פורסם כספר בשנת 1861. הוא תורגם סמוך מאוד לכך לעברית במזרח אירופה, שם יצא בכרך ראשון בלבד ואחר כך, ב-1895 יצא חלקו השני בעברית בתרגומה הידוע של מרים מארקל מוסיזון, שנעזרה בהערותיו של יל"ג. יל"ג אף כתב שבחים על הספר. הרומן תורגם שוב על ידי ולפובסקי בתל-אביב ב-1944, שאף הוסיף הקדמה מפורטת.

לאור הסלקציה והעיבוד של החומר ההיסטורי, רומן זה הוא אולי הביטוי הטוב ביותר לשימוש בנרטיב ההיסטורי לשלילת כל אופציה אחרת לאימוץ, חוץ מזו של דגם היהודי הספרדי. ברומן שתי גיבורות, שתיהן יפות ומוצלחות, מלכה והדסה, שני שמות מלכותיים על פי האטימולוגיה והמסורת. אלא שמלכה מתאהבת באביר אנגלי אלמוני המציל אותה מידי המון פורע ודוחה את ארוסה היהודי, ואילו הדסה מתאהבת בארוסה של מלכה, דון יוסף בן משה בן אבודל, שהגיע מפורטוגל לחגיגת האירוסין.

למלכה מתברר שמושיעה, האביר האלמוני, אינו אלא ריצ'רד לב הארי, המתהלך ביורק בעילום שם, אך היא נוכחת בכך רק ביום ההכתרה שלו למלך. כל נטעה, גם המלך מתאהב במלכה: האהוב הלא-יהודי הוא הסובלימציה של כל האהובים הגויים האפשריים, או הבלתי אפשריים, המלך ריצ'רד בכבודו ובעצמו. אך גם הפתרון הוא קיצוני: מלכה, שאינה פוסלת המרת דת למען אהובה העלום, נופלת למשכב משברון לב ומתה כשמתברר לה שמדובר במלך אנגליה. יהודי קהילת יורק, כ-500 במספר, נספים במצודה, בהתאבדות קולקטיבית, כדי שלא ליפול קורבן להמון המשתולל. מי שנשארת בחיים, גם לאחר ההתאבדות הטרגית של יהודי יורק, היא הדסה, ואתה שורד אהובה הספרדי, המתגלה כגיבור חיל. אם נזכור שסיפורים על קידוש השם לא היו חביבים דווקא על הזרם הרפורמי היהודי-גרמני, נראה שהסיבה לבחירה באפיזודה היסטורית זו, המשוכתבת כך שאינה משאירה מוצא אלא ב"ספרד" סמלית, נעוצה בצורך להציג את האלטרנטיבה של הגטו מול זו של ה"ספרדיות" בדיוק בדיכוטומיה כזו, מתוך הכרה שיהודי גרמניה יודעים לקרוא את המשוואה גרמניה-ספרד ואת הנאמר בין השיטין.

²⁶ במקור Rispart, Eugen (Isaac Ascher Frankolm) 1861[1842]. *Die Juden und die Kreuzfahrer in England unter Richard Loewenherz*. (Leipzig: Rollmann).

הגיבור החדש מתואר הן כשלעצמו והן בניגוד לאחר. מלכה משווה את אבירה המושיע לבחורים החיבורים והכפופים שהיא מכירה מן הגטו. לראשונה היא פוגשת בגיבור אצילי שהוא גם גיבור שרירים, אחד הראשונים בספרות היהודית החדשה.

ריצ'רד, למרות סגולותיו הרבות, אינו ניהן בסגולות רוחניות, ולפיכך עולה עליו דון יוסף, האציל היהודי הספרדי. הנה שני קטעים המדגימים את ההשוואה המשולשת, המשמעותית כל כך ליהודי גרמניה: יהודי אשכנזי, יהודי ספרדי וגוי.

וכי מה סבורים אתם? שדומה הוא לאחד הבחורים משלנו כאן, או לאותם צעירים הבאים אלינו מצרפת וגרמניה, שאינם יודעים לעמוד ולשבת כראוי, וחותרם ה"לא יצלח" טבוע בחטמם? לא ראייתם עדיין יהודי בן ספרד. זה מהלך בעולם כאחד הנסיכים, בן חורין חופשי וגא, ואינו יודע כלל כפיפות-קומה מהי. ואף אמנם אציל הוא! דון! ואומר לכם בלב תמים, דון אשר כזה כבודו גדול בעיני מכבוד אחד הרוזנים האנגלים, המפזר כוחותיו ונכסיו לריק [...] ²⁷

איש צעיר, אשר דוגמתו לא ראה ברוך עד עכשיו בין צעירי היהודים. קומה זקופה, הליכות אציל, אשר כל צל של עבדות, של הכנעה לא נראה בו. דומה שהאיש הזה נועד לשלטון [...] העלם הזה היה בעיניו כדמות מימי הזוהר של עם ישראל. כך ודאי היה מראה יהודה המכבי, בהכותו בגבורת עלומים את צבא אנטיוכוס. כך היה, אל נכון, מראה יוחנן הורקנוס המלך, בגברו על האדומים ובכבשו את שומרון. ברוך היה שוכב בלילות על משכבו, ומעלה לפניו בהתלהבות דמויות מפוארות מדברי ימי ישראל. זה היהודי ברוך, שכל ימיו נאלץ להתרפס לפני גדולים ושרים מעם הארץ, ביקש תנחומים לנפשו. ²⁸

הפחד, אשר נטל מיהודי אשכנז את כבודם, לא היה קיים בקהילות ספרד המוסלמית, שם התפתח היהודי בגופו וברוחו. הנה הסבר הנראה כאילו הוא לקוח מכתבי יוסט וצונץ:

אתם, הנוצרים, השפלתם אותנו, דיכאתם אותנו, רמסתם יום יום את כבודנו בעפר, וכך שנים על גבי שנים, עד כי רוח הגבורה של האבות ניטלה ממנו [...] אך עוד ישנה ארץ אחת באירופה, אשר שם לא ידעו בני עמי פחד. אני מתכוון לספרד. שם עוד שמר היהודי על צלם האלוהים, על כבוד האדם.... ²⁹

²⁷ ריספרט, אויגן תש"ד [1834]. גיבורי מצודת יורק. תרגם ועבד מ.ז. ולפובסקי. (תל-אביב: עם עובד), 69. וראה מאמרי: בן-ארי, ניצה 2004. "ריצ'רד לב-הארי ומלכה היהודיה מיורק: רומן היסטורי לבני הנעורים מאת אויגן ריספרט, 1842". עולם קטן, עמ' 80-90.

²⁸ שם, 113-114.

²⁹ שם, 206.

היהודי הספרדי מוצג גם בניגוד לאציל הספרדי הלא-יהודי. כך למשל בספרו של מרקוס להמן, בית אגולאר (משנת 1873, תרגום מ. מבש"ן מ-1949) מתואר היהודי כאציל ספרדי משופר:

האיש היה יפה תואר, מראהו כבן שלושים שנה. דמות פניו כדמות פני כל הספרדים לכל דבר: רק אם יתבונן בו איש היטב, וראה והנה הוא מהיר מעט במעשהו מן הספרדים המתנהלים בכבודות ובעצלותיים בכל הליכותיהם כמשפט האצילים. ודונה אנוניאטה היתה [...] כלילת יופי, לא היתה אשה יפה כמוה גם בארץ ספרד המתהללת ביפי נשיה.³⁰

ב. יעקב טיראדא ללודוויג פיליפסון³¹

דוגמה שנייה לשכתוב מגמתי של ההיסטוריה יש ברומן הידוע יעקב טיראדא *Yakob Tirada*, שנכתב ב-1867 (תורגם לעברית ב-1881 על ידי ר' ש"י פין בוילנא) ומגלם ביתר שאת את האידאליזציה הרומנטית שנעשתה לגיבור הספרדי החדש. הרי תכונותיו של היהודי החדש, כפי שניתן לגבשן מתוך הרומן של פיליפסון:

1. טיראדא הוא יהודי ממשפחת אנוסים שחזר ליהדותו מהכרה ומבחירה, לאחר שגדל במנזר ויכול היה לעלות במדרגות הכמורה והמעמד. הוא נחלץ מידי האינקוויזיציה ממש ערב העלאתו על המוקד ומאז נשבע להציל כמה שיותר מבני אחיו המעונים.
2. גבורתו היא מוסרית: הוא אינו רוצח את הצורר, הרוזן מאלבה, כשמזדמנת לו שעת כושר והאיש נמצא ישן לפניו.
3. גבורתו היא רבת תושייה ותבונה: הוא גונב את האיגרות החתומות בידי הרוזן ואמורות לכפות את הדת הקתולית על תושבי הולנד ולהטיל מסים נוספים. הוא מנצל הזדמנויות וקשרים על פני אירופה כולה.
4. גבורתו היא גם גופנית: הוא מפקד על אוניה וזו מכניעה אוניה מן הצי הספרדי ובכך סוללת את הדרך לניצחון אנגלי. הוא ואנייתו נלחמים לצד דרייק והצי האנגלי במלחמתם בספרדים. בכוחו ובגבורתו הוא ממלט מסכנת מוות את המלך הפורטוגלי דון אנטוניו, הנמלט מהמלך הספרדי פיליפ, ומביאו לחצר המלכה אליזבת.

בשילוב זה של תכונותיו הוא הופך לאזרח מועיל ומקובל על סביבתו היהודית והנוצרית כאחד. בכוחו ובשכלו הוא מסייע להולנדים לגבור על שלטון הדיכוי של מלך ספרד, וכגמול הוא זוכה לרשיון לו ולכל היהודים האנוסים שעמו לשבת קבע, הם וצאצאיהם, באמסטרדם.

³⁰ להמן, מאיר 1947 [1873]. בית אגולאר. סיפור מחיי האנוסים בספרד. עברית מ. מבש"ן. (תל אביב: יזרעאל), 5.

³¹ במקור (Philippson, Ludwig 1867. *Yakob Tirada*. (Leipzig: Leiner

תיאורו הפיסי אינו רק עדות לכוח, אלא הוא שילוב אופייני לדגם של יופי, גבורה ויגון טרגי.³²

האיש הזה היה גבה קומה יפה תואר, ובעודו בעצם עלומי ימיו נראו אותות עמל ויגון על פניו, עיניו מפיקות בינה והשכל וכולו אומר אומץ רוח וכבירות כח לב.

אופייני עוד יותר הוא תיאורו בניגוד לדמות אשכנזי, ולא עוד אלא בניגוד לרב היהודי, רבי אורי, רבה של העיר אמדן. טיראדא בא אל הרב לבקש מחסה לאחיו האנוסים. תגובת הרב האשכנזי פחדנית ממש: הוא חושש פן יבולע לקהילה כולה בגלל האנוסים, הוא אף חושש שבני הקהילה יתנכלו לאנוסים בשל כך (!). לעומת זאת הוא מציע לבוא לכל מקום מקלט שהמסכנים ימצאו בעתיד, ולהכניס אותם כדת וכדין בברית אברהם אבינו.³³

ויעקב עמד לפני רבי אורי הזקן. עד כמה נפרדו ונפלגו שני האנשים האלה בעמדם איש לקראת רעהו במראיהם ובטעמם, בני שני ענפים אשר יצאו חוטר מגזע אחד, מה רב ועצום השוני בין בני הענף אשר פנה נגבה (ספרד), ובין בני הענף אשר פנה צפונה (אשכנז), בן הנגב מלא חיים גאון עז נדיבות ותושיה, עיניו מפיקות נגה וכולו אומר כבוד. ובן הצפון דל התואר ורזה המראה הולך שחוש דכא ושפל רוח, ובגדיו השחורים אזורו השחור על מותניו וכובע האדרת אשר בראשו יעידו ויגידו כי חושך ישופהו.

ממש בתחילת המאה העשרים, כאשר יצא מקס נורדאו בדרישתו הידועה ליהדות עם שרירים, Muskeljudentum, בכתב-העת היהודי לספורט *Jüdische Turnzeitung* מיוני 1900 ואח"כ מיוני 1902,³⁴ כבר היה הדגם הספרותי של היהודי החדש משורש דיו ופנתיאון הגיבורים כבר התרחב כדי להכיל גם דמויות של גיבורים מיתולוגיים כבר-כוכבא ויהודה המכבי, שניהם פרי החיפוש היהודי אחר אינוונטר גיבורים יהודי חדש שהלך והתרחב וקיבל משמעות לאומית, למרות רצון הכותבים הראשונים. ככל שהדגש עבר לפסים הגופניים, הלך וירד ערכן של תכונות המוסר, השכל והרוח.

גלגוליו של הדגם הספרדי

הרומנים שנכתבו בידי יהודי גרמניה תורגמו רובם ככולם במחצית השנייה של המאה ה-19, לעיתים באידיאולוגיה לאומית שונה לחלוטין מרוח המקור, וזכו להצלחה עצומה

³² פהליפזאהן 1881 [1867]. יעקב טיראדא. סיפור קורות יסוד המעלה לישב היהודים הספרדים בהולאנדא בדרך הספור בלשון אשכנזית. (וילנה: דפוס רש"י פין ור' א"צ ראזענקראנץ), 5.

³³ שם, 120-122.

³⁴ ראה Nordau, Max 1900. "Muskeljuden". *Jüdische Turnzeitung*, June, 10-11.

במזרח אירופה. ראוי להדגיש כי לא מדובר בתופעה בודדת, אלא בתנופת תרגום/עיבוד מסיבית, המעידה על כך שהסיפורים ענו לצורך בסיסי ודחוף ביותר ליצירת דימויים חדשים, מערכת סמלים חדשה ואינוונטר גיבורים חדש. במזרח אירופה הם חברו לרומנים ההיסטוריים שתורגמו מאנגלית ולרומנים העבריים כגון אלה של מאפו, והשתתפו ביצירת התשתית ליצירת דגם ה"עברי החדש", שממנו צמח אחר-כך דגם הישראלי או הצבר. לפני ואחרי קום המדינה הם השתתפו ביצירת אינוונטר גיבורים וטקסטים לספרי לימוד שונים כמו *מקראות ישראל*.

בתקופת חיבת ציון והתעוררות הרגש הלאומי, העברי החדש הונגד גם ליהודי מן הגטו וגם לבחור הישיבה, הלומד כל היום: כך אצל פרידברג בספרו *זכרונות לבית דוד* מסוף המאה. פרידברג אינו שותף לאהדה חסרת הפשרות של יהודי גרמניה ליהודי ספרד; בעיקר יוצא כעסו על רקנדורף שנמנע מלתאר פוגרומים ורדיפות ורואה בהשכלה נוסח גרמניה ולא בשיבת ציון את הפתרון לשנאת היהודים. אך גם הוא מלא התפעלות מן המופת של שרים ושועים יהודיים בחצר המלך הפורטוגלי:³⁵

אל הארץ הזאת נמלט גם האנוס דון יואן די שיביליה, וישב בליסבון הבירה. שם שב אל אמונתו ועמו וכבוד שמו. ממנו יצא חוטר, גבר חכם בעוז, דון יהודה אברבנאל, שהיה שר האוצר לדון פרנאנדו, אחי המלך דוארטו, ויהי נשיא בישראל ומעוז לעמו ככל אבותיו. וממנו גדל שם כבוד בנו, השר הגדול, דון יצחק אברבנאל, אשר מנעוריו גדלהו דון יהודה אביו בתורה ובחכמה ובכל תושיה, ובעוזו בבחרותו חבר ספרים באמונה ומחקירה, וכאשר גדל שם כבודו בין שרי הממלכה, בחר בו המלך אלפונזו החמישי ויקרבהו אליו, וישימהו לשר אוצר, ויהי לו דון יצחק לאוהב ויועץ משרים, וקציני בית ברגנצה, הנחשבים על משפחת המלוכה, אהבוהו [...]

ברומן *האנוסים* מ-1928, שהוא עיבודו של ש.ש. קנטורוביץ לעמק הארזים (שהוא עצמו תרגומו/עיבודו של פרידברג לספרה של גראציה אגולאר מ-1834), כמו גם בעיבודו של יעקב שטינברג מ-1939- לתרגומו זה של פרידברג יש ניסיון להסביר את הדמיון בין היהודים והאצילים הספרדיים ברצונם של שועי ספרד הלא-יהודים להתחתן במשפחות האנוסים היהודים. הרי תיאורו של דון פדרו הצעיר, גיבור בכוח וברוח, חביבו של המלך פרדיננד, וההסבר בצדו:³⁶

³⁵ פרידברג 1958 [1893], 323.
³⁶ קנטורוביץ, ש.ש. 1920. *האנוסים: ספור מימי האינקוויזיציה בספרד*. ע"פ ספרה של גראציה אגולאר והספר "עמק הארזים" לא.ש. פרידברג. (ורשה: ברקאי), 27; אגילר, גרציה 1939. עמק הארזים. מעבד על פי תרגומו של א.ש. פרידברג בידי יעקב שטינברג. (תל-אביב: אמנות), 28.

העלם הזה ספרדי הנהו. מעלו קצר וכפול בכנפו הימנית מעל כתפו אל מול ערפו. חשב אפודתו כסף וזהב מעשה רקמה, אליו מצומדת חרב גבורים, חרב גאוותו, כי מידי המלך פרדינאנד נתנה לו על עז רוחו וגבורות ימינו. העלם הזה ספרדי הנהו לכל מראהו והליכותיו; ובכל זאת תענה בו הכרת פניו, כי מעם אחר הוא, ומוצאו מקדם, מארץ הירדן. כי מאז חדלו לצרור את יהודי הארץ הזאת המירו רבים דתם, וכאשר חדלה אמונתם להיות למפגע להם, עלו מעלה במעלות רוחם ושמם גדל בארץ ואצילי ספרד עמם התחתנו. כן התערבו שני העמים יחדיו, ולא נפלאה היא, כי נפגוש לפעמים איש ספרדי ממרום עם הארץ ומראהו כאיש יהודי בצלמו, כדמותו. גם על פני העלם הזה נכר מוצא ישראל.

פרידברג אף מעדיף לתאר את בר-גיורא ממצדה, העברי החדש, כניגוד ליהודי מן השטעטל. כאן כבר ניכר שימוש באשכול אלמנטים מן היהודי הספרדי בשילוב עם אלמנטים הלניסטיים מסוננים;³⁷ אבל התוצאה זהה, גיבור חיל יהודי שמי/הלניסטי, שחום-עור, שחור שיער ובעל שרירים, כפי שדרש גם נורדאו באותה תקופה:

אמנם היה כגיבור הודו, ומראהו וכל הליכותיו נתנו עדיהם כי לא מבית המדרש יצא האיש הזה לצבוא על חילו. שמש ארצנו שזפתהו, רוח צח שפיים אמצתהו והרי יהודה ואדום הדריכו נפשו עוז. עורו כהה, שערותיו שחורות, עיניו כגחלי אש צפים בשלג, אפו יפה, שפמו מגדל וזקנו עגול וקצר [...] כתפותיו רחבות וכל יצוריו כברזל עשות. חסון הוא כארז הלבנון ומהיר כעפר האילים [...].

גם העברייא היפה מוצגת אצל פרידברג כבעלת יופי ספרדי "כהה". הנה ציפורה, המתייצבת לימין אהובה במאבק ברומאים ובמתיוונים, מוצגת בניגוד לברניקה אהובה טיטוס המתבוללת, הבהירה:³⁸

עיני שתי הנשים נפגשו, ועיני כל פנו אליהן להתבונן בהן. האחת ברה כחמה, עיניה יונים, שערותיה כפז, לבושה משי ורקמה, פניה מלאים ומפיקים ענג ועדנים – כלה טפוס בת יפת, אשר במקרה יתראה לעתים בקרב עמנו. השניה יפה כלבנה, עיניה כעיני היעלה, שערותיה ככנפי עורב, לבושה פשתה כהה קרוע מול לבה, כי מתאבלת היא על אביה. פניה ארוכים מעט ומפיקים תם ואמונת אמן. אך רום מצחה וקשתות גבותיה, ארך עפעפיה, גבה אפה היפה וצל-תכלת קל המכהה מעט את עורה הרך והדק – כל אלה יעדו

³⁷ ראה שביט, יעקב 1992. *היהדות בראי היוונויות והופעת היהודי ההלניסטי המודרני*. (תל אביב: עם עובד), 80, על ה"הלניזציה של היהדות" בעקבות העניין הרב בתקופת בית שני. הציטוט מתוך *זכרונות לבית דוד*: קובץ ספורים מדברי ימי ישראל, בעקבות רעקנדארף בספרו "Geheimnisse der Juden", מאת א"ש פריעדבערג (ווארשא: אחיאסף), 1893-1900, פרק 5, 423; וראה דיון אצל בן-ארי 1997, 241.

³⁸ *זכרונות לבית דוד*, פרק 6, 410.

כי בת שם ועבר היא, בטפוס הנעלה, השמור באצילי בני עמנו; יפה פרי תאר אשר גמלתהו שמש ארצנו, שמש צדקת זרחת על ארץ השירה והנבואה!

למרות הביקורת הנוקבת של פרידברג על השכלת ברלין ועל התבוללות בנות היהודים, פרידברג אינו יכול שלא להסביר בגאווה לא-מוסתרת כיצד היופי הכהה ו"הדם המזרחי הרותח" המלווה בשאר רוח ובחן ההשכלה מושך את לב הגברים הגויים:³⁹

השרים הצעירים העומדים בהיכלי מלך מאסו בבנות אצילי הארץ, האווזות הפתיות אשר כל חכמתן היא שמירת חוקי הארץ ודיני הכריעות וההשתחויות לכבוד המין השני, והן קשות וכבדות וקרות ומוצקות כפסילים נטועים במסמרים בל ימוטו – ויבחרו תחתן בבנות היהודים העשירים, ששם חן ויפי נפגשו, עשר והשכלה נשקו; שיחותיהן ערבות וחרוצות ותנועותיהן מלאות רגש והתעוררות לחיים; שם הדם המזרחי רותח כסיר נפוח, העורקים יהלמו ברגש איתן, והשחוק והשעשועים והמהתלות והמצהלות לא יחדלו לעולם.

ואף על פי כן, בצד סטריאוטיפ היופי הכהה והדם המזרחי, פרידברג אינו שוכח דגם מקביל, זה של שושלת בית דוד, יופייה של מרים החשמונאית, ששיערה זהוב, עיניה תכולות, אפה ישר ונחיריו דקים, ולמרות הכול "עבריה היתה בחייה, חשמונאית במותה!" ובסתירה לתיאורו הקודם, ואף בדחייה מסוימת של הדגם הספרדי, הוא מתאר מרים אחרת, הנישאת לבן מלך הכוזרים, גם היא נצר לבית דוד:⁴⁰

בת שבע עשרה שנה היתה בעת ההיא, וכילידת ארץ הקדם התפתחה כלה ותהי כלולה בהדרה כתמר פורחת. ונוסף על יפיה ותפארתה הכי נפלאה בזהב שערותיה ותכלת עיניה – הסימנים היפים שבהם תצטינה בנות משפחתנו לעתים לא רחוקות, לאות ולמופת כי מוצאן מבית המלוכה בישראל, כמראה הזה היה למרים החשמונאית, לביריניקה אחות אגריפס, לאביגיל הקטנה, בת יהושע הגרסי, לפנינה מלכת תימן ולצנה הנאדרה, הנוקמת נקם משפחתה ועמה מאת הנביא המשלמי.

מרגע שתקופת גיבורי התנ"ך נפתחה בפני כותבי הרומנים ההיסטוריים, בשלהי המאה ועם צרכיה של תקופת התחייה, התמזגו אלמנטים "שמייים/הלניסטיים" אלה לדמותו הגברית של העברי החדש, בן דמותו של העברי הקדום, ובאמצעות שרשור מסמני יופי מקראיים יצרו את האידאל המחודש. אין תימה אפוא בכך שלעתים הוא שזוף משמש

³⁹ שם, פרק 20, 245-6.

⁴⁰ שם, פרק 12, 286.

ולעתים הוא "צח כחלב". כך הוא מצטייר אצל מאפו, למשל, בדמות הסמלית של הרועה, אמנון:⁴¹

שימי נא עיניך אל העלם הרועה, אשר ישיר את שירו; ראי את קווצות-תלתליו
השחורות כעורב ואת ספיר-גזרתו! הנה הוא צח כחלב, זך משלג; מה אדמו לחייו ומה
נעים קולו וחתן-שפתיו. גם מחזיק הוא קשת בידו; לו חבש כובע בראשו, כי עתה היה
כגיבור הודו במלחמה.

המפגש עם הגשמת הציונות, העלייה לארץ-ישראל, היה משמעותי ביותר מבחינת ייצוגי
הדגם הספרדי, שהחל לאבד ממרכיביו החשובים. האתוס הציוני, מימין ומשמאל כאחד,
אשר ביקש לחזור לתקופת התנ"ך הקדומה תוך ביטול מאות שנות גלות, אותו אתוס
שראה בעבודת הכפיים, בשיבה אל הטבע ובשיבה אל הגוף את המרפא לחוליים הנשיים-
יהודיים שהוקעו בתיאוריות פסיכולוגיות חדשות כזו של אוטו וייניגר, חיזק את הדגם
של העברי החדש בכך שהעצים עוד יותר את המרכיב הגופני ואת מרכיב הבריאות
המינית,⁴² על חשבון תעצומות הרוח. שוב אין דגש על תושייתו הרבה של הגיבור או על
בינתו, כמו שלא מוזכרת תרומתו הרבה לחברה, כאזרח שווה זכויות, פורה ומפרה. יש
גם שבירה מסוימת של דגם האדם ההלניסטי, שאין בו חציצה בין ה"אדם הטבעי"
וה"אדם התרבותי".⁴³ למעשה ניתן היה לראות פה מעין נסיגה לדמותו של המלך
ריצ'רד, האביר הלא-יהודי מגיבורי מצודת יורק, לולא הצטרף עתה אל אשכול האלמנטים
הספרדי-שמי-הלניסטי-תנכ"י מרכיב חדש-ישן, והוא הפרא האציל, השיך הבדואי.
סופרים כמשה סמילנסקי, שמאז 1898 פרסם עשרות סיפורים ומסות בעיתונות העברית
בארץ ובגולה, בכתבי-עת כהפועל הצעיר, העומר או בוסתנאי (שאותו ייסד ב-1929
ובעריכתו השתתף) הוסיפו נופך ערבי-רומנטי לדגמי המאה ה-19. בהתאם לצרכים
החדשים, מה שבולט בפרא הגא, חוץ מהאלמנטים הגופניים-הארוטיים החזקים בדמותו,
הוא החיבור הישיר אל נוף הארץ ואדמתה. אלמנטים רוחניים סולקו מדגם זה כמעט
לחלוטין. ניכר בכך המשך לפילושמיות הרומנטית שהיתה נחלת הספרות האנגלית,
למשל, עוד בשלהי המאה ה-19, ומצאה ביטוי בדמותו של דניאל דירונדה של ג'ורג'
אליוט, אך גם בדמויות לא יהודיות כמו לורנס איש ערב המיתולוגי. במסגרת עיצוב
רפרטואר הדגמים שהרכיב לבסוף את העברי החדש נעשתה בספרות היישוב רומנטיזציה
של הערבי האצילי והשורשי, הבדואי הגא, שהוא וסוסתו האצילה מחוברים לנוף הארץ.
משה סמילנסקי עצמו, איש "ברית שלום", שהיה נערץ על ערביי ארץ-ישראל בכינוי
חווג'ה מוסא, שימש ראש גשר בחיבור בין דגם היהודי הגא ודגם העברי החדש. תוך

⁴¹ מאפו, אברהם תשכ"ב [1853]. אהבת ציון. (תל-אביב: יזרעאל), 22.

⁴² ראה ביאל, דויד 1992. ארוס והיהודים. (תל אביב: עם עובד), 251. ליצירת היהודי החדש ראה גם שפירא, אניטה 1997. יהודים חדשים, יהודים ישנים. (תל אביב: עם עובד).

⁴³ שביט 1992, 83.

סכמטיזאציה של תכונות וסלקטיביות בבחירת ה"מזרחיות" הרצויה, הוא ודאי הושפע ממודל נוסף, מודל אוקראיני, שגם הוא עבר פישוט: הבדואי השודד הגיבור בא במקום הקוזאק, והפלאח במקום האיכר האוקראיני.⁴⁴ הנה לדוגמה תיאור בן השיך מן הסיפור "אישי", מתוך בני ערב, כרך 5, 27:45

ולאותו השיך בן יחיד, בחור יפה-תואר ומלא כוח עלומים, רענן ושחרחר. לו עיניים לוחטות באש הנוער, ובלורית לו שחורה כעורב. ולו כלי זין אשר כמוהם לא ראה עוד כל פלח, וסוסתו השרוקה – אחת היא בכל הסביבה. וכשהיה השיך הצעיר רוכב על סוסתו האבירה, ורמחו הארוך נוצץ ומתהפך באויר, ובלוריתו השחורה נופלת על פניו – היתה כל הסביבה כאילו מלאה מהווייתו של זה, והוד למקום וקסם של חן וגבורה מסביבו. וכגודל עושרו, יופיו וגבורתו, כן גדלה נפשו הנדיבה...

האלמנט הארוטי, שהיה רק מובלע בתיאוריהם של הסופרים היהודיים-הגרמניים או המזרח-אירופים בולט בסמלים כמו כלי הזין והנעורים השופעים און. מדמות השיך הבדואי הצעיר סוננו התווים החיצוניים השבלוניים – סוסה אצילה, נשק, עביה מתעופפת ברוח, ושובצו אל דמות המופת הרומנטית כזו של עמשי השומר מסיפורו של יעקב רבינוביץ':

חזה הרגישה עצמה כמו בעולם אחר: כמשוגעה היתה בהדהיר אותה עמשי על סוס, יחד היתה לנה עמו בשדה, בהרים ופעם גם במערה.⁴⁶

כך מתארת חיה יגאל את דמות בעלה, השומר הנערץ מרדכי יגאל, שדמותו, בלויית תווים מדמותו של יוסף לישנסקי, שימשה אולי לעיצוב דמות עמשי השומר:⁴⁷

לבוש היה חליפה כחולה ספורטיבית, אבנט אדום לחלציו, חגורות משובצות כדורים משולבות על חזהו, נשקו על ירכיו, סוסתו אצילה, רקדנית, והוא עצמו אביר לתפארת, יפה בין יפים. [...] לי הקדיש תשומת לב רבה, הזמינני לטיולי רכיבה בסביבה ובשעות הפנאי חיפש קרבותי.

⁴⁴ אבן-זהר, איתמר 1986. "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל 1882-1948". *קתדרה*, 16, 174.

⁴⁵ סמילנסקי, משה תרצ"ד 1934. כל כתבי משה סמילנסקי, כרך חמישי, בני ערב. (תל אביב: התאחדות האיכרים).

⁴⁶ רבינוביץ', יעקב תר"ץ 1929. *נדודי עמשי השומר*. (ירושלים, תל-אביב: מצפה), 144.

⁴⁷ מצוטט אצל גוברין, נורית 1978. *מפתחות*. (תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, הקיבוץ המאוחד), 37.

לשני מפגשים נוספים שהתחוללו בארץ, עם הספרדי מן היישוב הישן ועם העולה החדש המזרחי, תפקיד משמעותי בערעור סטריאוטיפ הספרדי הגא, אם כי חשוב להדגיש שכאשר מדובר בדגמים ספרותיים לחיקוי, לא חייב להיות קשר בין הספרות ו"החיים". לא זה המקום לתאר את המפגש עם העולה מארצות ערב ואת השתקפותו בספרות העברית החדשה, נושא מורכב ורב-פנים שראוי לתשומת לב כשלעצמו. אך ראוי לעמוד בקצרה על פן מסוים בגורלו של הדגם בעקבות המפגש המציאותי הלא-רומנטי עם היהודי הספרדי תושב היישוב הישן.

מסתבר שדגם הספרדי איש התרבות זקוף הקומה לא זכה להמשך בספרות הריאליסטית הכתובה בידי ספרדים, ספרות שתיארה את הספרדים ילידי היישוב הישן בארץ באור לא מחמיא לחלוטין, נוסח ספריו של יהודה בורלא, למשל. בסיפוריו המתארים את תושבי חברון או ירושלים, כמו "לונה" מ-1926 או "אשתו השנואה" מ-1928 - מתוארות דמויות שלא נתפסו כחורגות במשהו מדמות היהודי הגלותי; הן אינן בריאות, שופעות עלומים או עובדות את האדמה, הן קשות, חולות ומעוותות, הן אינן מוצגות כגשר ישיר לגיבורי התנ"ך, הן "היהודי הישן", ולפיכך לא הוטענו מטען אידיאולוגי "חיובי". בסיפור בשם הסמלי "זהב", שזכה להיכנס לקובץ *מקראות ישראל* (הנוסח שבידי הוא משנת 1979) מתאר יהודה בורלא את אביו, אשר בהתקרב חג הפסח מודה שאינו יכול לקנות לו את "כל הדרוש לחג", כי אין לו פרנסה. הנה תיאור הפרנסות של מקורביו ופרנסת אביו, כהד מן השטעטל, מה"לופטגעפטן" שיהדות גרמניה, ובעקבותיה העברים החדשים, ביקשו להעביר מן העולם:⁴⁸

עמד והסביר לי בלשון מתונה ורכה, שהלה, ח' משה הקברן, רווחיו גדולים. בעד בניין "צורת קבר", קבר פשוט, מקבל שכרו שניים, שלושה "נפוליונס זהב", ואין יום שאין בו מת. הוא – יש לו. יש לו רב. והסוחר – סניור ישעיהו – סוחר גדול הוא במיני בד יקרים, ויום-יום חופן מלוא ידיו זהב. "ואני – אמר בקול דכא – אין לי כלום. פרנסתי מן האוויר, מן הרוח, משה"י פה"י, קמע מכאן וקמעא מכאן – אין לי דבר, אין לי אחיזה."

ההתמזרחות זכתה לפריחה רומנטית בתקופה העותמנית, אך הלכה והתפוגגה עם כינון המנדט הבריטי. ככל שגברו מאורעות הדמים לקראת סוף שנות השלושים, וגברה ביישוב ההכרה שהמלחמה היא בלתי נמנעת, כן גבר הצורך במודל ה"שומרי" הגברי, הרוכב, קשוח ושותק, על סוסתו, אך רק אלמנטים חיצוניים ממושטים (כמה פרטי לבוש מסוגננים, סוסה אצילית, קפה מבושל על הגחלים) ורפרטואר מובחן של מלים בערבית נותר מן הבדואי האציל בתקופת הפלמ"ח.⁴⁹ דגם הצבר הלך והתגבש בשנות הארבעים

⁴⁸ בורלא, יהודה [1942]1964. *אשתו השנואה*, ו-*לונה*. (תל-אביב: דבר-מסדה); בורלא, יהודה 1979, "זהב". בתוך *מקראות ישראל חדשות*, עורך נתן פרסקי (גבעתיים: מסדה), 120.
⁴⁹ לתופעת ההתמזרחות ראה אלמוג, עוז 1997. *הצבר – דיוקן*. (תל אביב: עם עובד), 1-290.

והחמישים, והוא היה "אשכנזי" בעיקרו, גם אם חסון, זקוף ובעל בלורית. הכינוי האליטיסטי 'צבר' הפך שם נרדף לצעיר אשכנזי, רצוי, אך לא בהכרח יליד הארץ, שעבר את המסלול הדרוש של בית ספר ראוי, תנועת נוער, הכשרה בקיבוץ, פלמ"ח. מסלול נייעות זה, שהכשיר אליטות, היה מסיבות שונות סגור בעיקרו למזרחיים.⁵⁰ במאמר שהתפרסם לאחרונה על זהרה לביטוב, כותב יחיעם וייץ על ה"אחרים" שנדחקו אל הצד:⁵¹

רקעה של זהרה לא היה מקרי: כל סמלי הגבורה כולם נולדו וגדלו במשפחות הקשורות לאליטה היישובית: רפי מלץ מעין-חרוד היה בנו של הסופר דוד מלץ, מחבר הספר "מעגלות", שחולל סערה בתנועה הקיבוצית; אהרן שמי, המכונה "ג'ימי", היה בנו של הפסל הידוע מנחם שמי (שמידט); דני מס, מפקד הל"ה, היה בנו של ראובן מס, מייסד הוצאת ספרים חשובה; טוביה קושניר היה בנו של הסופר שמעון קושניר, איש העלייה השנייה, ודודי, יחיעם וייץ, היה בנו של יוסף וייץ, מראשי הקרן הקיימת ומאבות ההתיישבות.

בין הגיבורים האמיתיים היו אנשים "אחרים", כמו מקבלי "אות הגבורה" אמיל בריג או סימן-טוב נגה, אך סמלי הגבורה היו צברים, אשכנזים ובני-טובים שעברו את המסלול הרגיל והמקובל של בני הארץ (בית ספר ראוי, רצוי הגימנסיה העברית או ביה"ס הריאלי, תנועת נוער חלוצית, הכשרה בקיבוץ והפלמ"ח). במידה רבה כך הנציחה האליטה את עצמה. הסמלים האלה לא "נולדו מן הים", כפי שתיאר משה שמיר את אחיו אליק בספרו "במו ידיו", אלא באו מרקע סוציולוגי ותרבותי מובהק וברור.

כחלק מן הריפוי הברדיצ'בסקאי, שביקש למחות את הרוחניות היתרה של היהודי הגלותי, בין מידותיו של הצבר היתה נטייה להתרחק מעניינים שברוח, להתרחק מן האינטלקטואליות "הדקדנטית" ולשמור על תדמית הפועל, החקלאי, השומר. המרי באינטלקטואליות היה גם ביטוי למרי בתרבות הקפיטליסטית, והעיסוק ברוח – חלק ממותרות של חברה שיש לה שפע פנאי. המעלות שהפכו את היהודי הספרדי בעיני יהדות גרמניה לנעלה מסביבתו הלא-יהודית – הבינה והגדולה הרוחנית – התחלפו במודל הצברי בשבילוניות מחשבתית, בדלות העולם הרוחני ובתחושה יהירה של אליטיזם ועליונות על "האחר".⁵²

גם בספרות העברית החדשה לא השתנה מעמד ה"ספרדיות", והגיבורים הספרדים בספרות העברית המודרנית הם בעייתיים, רחוקים מלסמל את האלטרנטיבה הבריאה

⁵⁰ אלמוג 1997, 191-157. וראה אבן-זהר, בשמת 1993. "כניסת הדגם של 'העברי החדש' לספרות העברית". בתוך: מיתוס וזיכרון, דוד אוחנה ורוברט ס. וסטריך, עורכים. (ירושלים: ון ליר והקיבוץ המאוחד), 269-289.

⁵¹ וייץ, יחיעם. "מגש הכסף". הארץ, 22.12.03.

⁵² אלמוג 1997, 176, 216-218.

ליהודי הגלות. גיבורים חתרניים, כמו אלה שהציב דוד שחר החל משנות השישים, בורגנים ספרדים גאים כמר גבריאלי לוריא עם מקלות הליכה בעלי גולת כסף, לא יכלו להתקבל כמודל לחיקוי אלא לכל היותר כמודל לאחר. למעשה, לוריא הנערץ על שחר אינו סמל גבריות או אונות, שכן הוא בטלן שאינו עובד ואינו מעמיד צאצאים. חימו הספרדי הירושלמי של יורם קניוק מ-1966 הוא במקרה הטוב מת-חי. חסרי חיות ואונים הם גם גיבוריו הירושלמיים של דן בניה-סרי. בעייתי כידוע הוא יחסו של א.ב. יהושע לספרדיות שלו עצמו, המובלעת אצל גיבוריו, שאלה רמז לראשונה בפרק המוקדש לאביו בספרו הקיר והתר. המאהב נוסח 1977, גם הוא גבריאלי המגיע מפריס ונסחף בטעות ושלא מסיבה אידיאולוגית כלשהי למלחמה, הוא אנטי-גיבור ואנטי-צבר, חלוש ומבוהל, ואולי דווקא זה סוד משיכתו בעיני אשתו של הגיבור, אסיה. הטענה הסמויה שספרדיות שורשית היתה יכולה להוות אופציה בריאה יותר לציונות האשכנזית מופרכת ברומנים כמו מר מאני לא.ב. יהושע, שם דורות של בני מאני מוצגים כחולים, בגוף ובנפש, כאימפוטנטים וכסוטים.⁵³ המעבר מן הגעגועים הרומנטיים של יהודי גרמניה לתור הזהב בספרד, דרך העברי החדש במזרח אירופה והחייאתו של העברי המקראי הקדום, תוך רומנטיזציה חולפת של הפרא האציל הבדואי, לא מצא המשך בדגם הצבר אלא באלמנטים מסוננים בודדים, שעיקרם דחיית ה"גלותיות".

סיכום

חשיבותם של הרומנים ההיסטוריים שכתבו יהודי גרמניה במאה ה-19 אינה באיכותם הספרותית; חשיבותם נעוצה בראשונותם, בכך שהיו הרומן הפופולארי הראשון בתרבות היהודית. ובעיקר אין ערוך לחשיבותם ביצירת דגמים ותכנים חדשים, שהשפיעו על התרבות העברית הצומחת מתקופת ראשית ניצני הציונות ועד להקמת תשתית ספרותית לאומית אחרי קום המדינה. אחד הדגמים המרכזיים שעיצבו, מתוך מגמה לתקן את דימוי היהודי הגלותי, המשיך מתוך סיבה זו ממש והתגלגל בדגם לאומי יותר במזרח אירופה, ומשם התגלגל לארץ, תוך שהוא משיל בהדרגה מתכונותיו הרוחניות. עדיין כמענה לצורך להעמיד ניגוד לסטריאוטיפ היהודי הגלותי, הוא השתתף בעיצובו של העברי הארץ-ישראלי ובאופן עקיף בעיצובו של הצבר. במציאות הארץ הוא נתקל במודל לחיקוי, השיך הבדואי האציל על סוסתו האצילה, אך גם בשני "מכשולים": דגם הספרדי מן היישוב הישן, דמות "גלותית" מעיקרה, ודגם העולה החדש ה"מזרחי" אשר, בעיקר לאחר העלייה הגדולה (-1948 1952) סבל מתדמית שלילית. בספרות שלאחר קום המדינה כבר לא ניתן לדבר על מופת הספרדי הגא אלא באירוניה מסוימת.

⁵³ ראה באנד, ארנולד אברהם 1995. "ארכיאולוגיה של הונאה עצמית". בתוך בכיוון הנגדי: קובץ מחקרים על מר מאני של א"ב יהושע, ערכה ניצה בן-דב. (תל אביב: הקיבוץ המאוחד), 182-192. את התזה בדבר ייצוגי האחר והמיניות הספרדית-כביכול פיתחתי בספרי הבא, דיכוי הארוטיקה, שראה אור בקרוב. לנושא ייצוג המזרחיים בספרות העברית לאחר העלייה הגדולה ראה לאור, דן 1986. "בין מציאות לחזון: על השתקפותה של העלייה ההמונית ברומאן הישראלי." עולים ומעברות -1948 1952. (ירושלים: יד בן-צבי), 205-220.

אוניברסיטת תל-אביב